

اسناد و شروح خطبه‌های حضرت زهرا سلام الله عليها - فتحیه فتاحی زاده، محمدرضا رسولی راوندی  
فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه  
سال دوازدهم، شماره ۴۵ «ویژه حدیث»، زمستان ۱۳۹۳، ص ۱۱-۲۴

## اسناد و شروح خطبه‌های حضرت زهرا سلام الله عليها

\* فتحیه فتاحی زاده

\*\* محمدرضا رسولی راوندی

چکیده: نگارنده در این مقاله، درباره دو خطبه حضرت زهرا سلام الله عليها سخن می‌گوید: یکی خطبه‌ای که در مسجد ایراد فرمود (فدکیه) و دیگر خطبه در جمع زنان عیادت کننده. نویسنده، راویان و اسناد این دو خطبه و کتابهایی را که در شرح آنها نوشته شده، بر می‌شمارد.  
کلیدواژه‌ها: خطبه فدکیه، فاطمه زهرا سلام الله عليها، خطابه‌های فاطمی - اسناد، خطابه‌های فاطمی - شروح.

f\_fattahizadeh@alzahra.ac.ir

mr.rasuli@ut.ac.ir

\*. دانشیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهرا.

\*\*. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران.

## ۱- انگیزه خطبه

پس از رحلت رسول اکرم صلی الله علیه و آله دو حادثه مهم و سرنوشت‌ساز روی داد که تمامی حوادث بعد از آن را تحت تأثیر قرار داد. این دو حادثه یکی تشکیل سقیفه و غصب خلافت مسلمین، و دیگری غصب فدک یعنی قطعه زمین اهدایی حضرت پیغمبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله به دخترش حضرت زهرا سلام الله علیها بود. پس از مدت بسیار کوتاهی از این دو رویداد و بعد از چند بار پیگیری برای باز پس گرفتن فدک و بی‌نتیجه بودن آن، حضرت زهرا سلام الله علیها در مسجدالنبی صلی الله علیه و آله در مدینه حاضر شد و خطابه‌ای ایراد کرد که از آن پس به خطبه فدک معروف شد. این خطبه نه تنها مسائل فدک را بخوبی و حق اهل بیت در آن را بروشنی اثبات می‌کند، بلکه مشتمل بر مضامین بلند در معارف اعتقادی است. بیان اصول اعتقادی با بیانی شیوا، از توحید گرفته تا نبوت و معاد، اسرار احکام، اوامر و نواهی قرآن، ذکر وضع مردم قبل از بعثت رسول اکرم صلی الله علیه و آله، مبارزات و سختیهای پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام در راه پیروزی و تثبیت دین خدا، فتنه‌های دشمنان و برخی مسلمان‌نماها در مسیر تثبیت اسلام، جانشینی علی علیه السلام از طرف خدا توسط پیامبر در غدیرخم، رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و عهدشکنی برخی مسلمین، غصب خلافت و مخالفت با حکم خدا و قرآن در مسئله خلافت، غصب فدک و مخالفت با احکام صریح الهی در قرآن و... از جمله مطالب این خطبه است که در نهایت اختصار و در اوج استحکام و زیبایی بیان شده‌اند. اما با این حال، برخی این خطبه را مجعول و ساخته و پرداخته محدثان و علماء دانسته‌اند و اصل خطبه را زیر سوال برده‌اند.<sup>۱</sup> بنابراین آنچه مقدم بر پژوهش در محتوا و اهداف اجتماعی و تربیتی این خطبه و نیز خطبه عیادت، ضروری می‌نماید، معرفی و شناخت اسناد این خطابه‌ها جهت اعتبار بخشی به آنها است. بدین منظور، این نوشتار ضمن بررسی اسناد سخنان حضرت،

۱. نکه ابن طیفور، بلاغات النساء، ص ۲۳.

نگاهی گذرا به شروح نگاشته شده نسبت به خطبه‌های حضرت می‌اندازد تا میزان اثرگذاری این وقایع مهم تاریخی بر علمای شیعه را به عنوان دلیلی دیگر بر اصالت و اعتبار آن‌ها نشان دهد.

## ۲- راویان اصلی متن کامل خطبه فدکیه

خطبه فدکیه به طرق مختلفی نقل شده که در کتب مورد اعتماد به ثبت رسیده است. اما با یک نگاه کلی می‌توان راویان اصلی متن کامل خطابه را - از طریق شیعه و سنی - اینگونه معرفی کرد:

زینب کبری سلام الله علیها، امام حسین علیه السلام، امام باقر علیه السلام، عایشه، ابن عایشه، ابن عباس، عبدالله بن حسن بن حسین، ابوهشام محمد، عوانه، عطیه عوفی.

## ۳- اسناد متن کامل خطبه فدکیه

خطابه حضرت زهرا علیها السلام با اسناد زیادی نقل شده که بسیاری از آنها بدست ما نرسیده و یا اگر رسیده متن کامل خطبه را همراه نداشته و فقط قسمتهایی از آن را نقل کرده است، اسنادی که تاکنون بدست ما رسیده و خطبه کامل حضرت را برای ما نقل کرده باشد، بیش از بیست سند است که ذیلاً بعنوان پشتوانه متن آماده شده خطبه عیناً ذکر می‌شود:

## ۳-۱- روایت حضرت زینب سلام الله علیها

این روایت را، احمد بن عبدالعزیز جوهری در *الستیفه و الفدک*، ابن طیفور در *بلاغات النساء*، ابوجعفر محمد بن جریر طبری امامی در *دلائل الإمامة*، ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه، حسنی یمنی در کتاب *انوارالیقین* و جمال الدین یوسف در *الدر النظیم* بدین صورت ذکر کرده‌اند:

۱- قال احمد بن عبدالعزیز الجوهری: حدثنا محمد بن زکریا، قال: حدثنا جعفر بن محمد بن عماره الکندی، قال: حدثنی ابی، عن الحسین بن صالح بن حی، قال: حدثنی رجلاً من

بنی‌هاشم، عن زینب بنت علی علیها السلام (جوهری، السقیفه و الفدک، ص ۹۸ و نیز نک: ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۲۱۱).

۲- قال احمد بن ابی طاهر ابن طیفور فی بلاغات النساء: حدثنی جعفر بن محمد رجل من اهل دیار مصر - لقیته بالرافقه - قال حدثنی أبی قال: أخبرنی موسى بن عیسی قال: أخبرنا عبدالله بن یونس قال: أخبرنا جعفر الاحمر، عن زید بن علی بن الحسین علیهم السلام، عن عمته زینب علیها السلام (ابن طیفور، همان، ص ۲۶).

۳- قال ابو جعفر محمد بن جریر الطبری فی دلائل الامامه: أخبرنی ابوالحسین محمد بن هارون بن موسی التلعکبری، قال حدثنا ابی، قال: حدثنا ابوالعباس احمد بن محمد بن سعید الهمدانی، فقال: حدثنی محمد بن المفضل بن ابراهیم بن المفضل بن قیس الاشعری، قال: حدثنا علی بن حسان، عن عمه عبدالرحمن بن کثیر، عن ابی عبدالله جعفر بن محمد، عن ابیه، عن جده علی بن الحسین علیهم السلام، عن عمه زینب بنت امیرالمؤمنین علیه السلام (طبری، دلائل الامامة، ص ۱۰۹).

قال الطبری ایضا فی دلائل الامه: قال العباس: حدثنا محمد بن المفضل بن ابراهیم الاشعری، قال: حدثنی ابی، قال: حدثنا احمد بن محمد بن عمرو بن عثمان الجعفی، قال حدثنی ابی، عن جعفر بن محمد علیه السلام، عن ابیه، عن جده علی بن الحسین علیه السلام، عن عمته زینب بنت امیرالمؤمنین علیه السلام و غیر واحد (همانجا).

قال الطبری ایضا فی دلائل الامامه: حدثنی القاضی ابو اسحاق ابراهیم بن مخلد بن جعفر بن سهل بن حرمان الدقاق، قال: حدثنی ام الفضل خدیجه بنت محمد بن احمد بن ابی الثلج، قال: حدثنا ابو عبدالله محمد بن احمد الصفوانی، قال: حدثنا ابواحمد عبدالعزیز بن یحیی الجلودی البصری، قال: حدثنا محمد بن زکریا، قال: حدثنا جعفر بن عماره الکندی، قال: حدثنی ابی، عن الحسن بن صالح بن حی، قال: حدثنی رجلا من بنی‌هاشم، عن زینب بنت علی علیها السلام (همان، ص ۱۱۰).

۴- قال الحسن بن بدرالدین محمد الحسنی الیمنی فی انوار الیقین: حدثنا ابوزرعه احمد بن محمد بن موسی الفارسی، قال: حدثنا القاسم بن محمد بن صعب الکوفی، قال: حدثنی ابی، قال: حدثنی یحیی بن الحسین بن زید بن علی، عن ابیه، عن جده، عن عمته زینب بنت علی علیها السلام (حسینی یمنی، انوار الیقین، صص ۲۷۶-۲۷۷).

۵- قال جمال الدين يوسف بن حاتم الشامي في الدر النظيم: روى عبدالله بن علي بن ابي طالب عليه السلام (حاتم شامي، الدرالنظيم، ص ۴۶۵-۴۸۳).

### ۲-۳- روایت امام حسین عليه السلام

این روایت در کتب بلاغات النساء و دلائل الإمامة بدین سند مذکور است:

- ۱- قال ابن طيفور في بلاغات النساء عن ابي الحسين زيد بن علي بن الحسين عليه السلام، قال: حدثني ابي، عن جدي الحسين عليه السلام (ابن طيفور، همان، ص ۲۳).
- ۲- قال ابو جعفر الطبري في دلائل الامامة: حدثنا العباس بن بكار، قال: حدثنا حرب بن ميمون، عن زيد بن علي، آبائه عليه السلام، و هو ينهى الى الحسين عليه السلام (طبري، همان، ص ۱۱۱).

### ۳-۳- روایت امام باقر عليه السلام

سند روایتی که به امام محمد باقر عليه السلام می رسد در کتب السقیفه و الفدک، دلائل

الإمامة و شرح ابن أبي الحديد از این قرار است:

- ۱- قال ابوبكر احمد بن عبدالعزيز الجوهری: حدثني عثمان بن عمران العجيفی، عن نائل بن نجیح، عن عمرو بن شمر، عن جابر الجعفی، عن ابي جعفر محمد بن علي عليه السلام (جوهری، همانجا؛ ابن ابی الحدید، همانجا).
- ۲- قال الصفوانی: و حدثني أبي عن عثمان، قال حدثنا نائل بن نجیح، عن عمرو بن شمر، عن جابر الجعفی، عن ابي جعفر محمد بن علي الباقر عليه السلام (طبري، همان، ص ۱۱۰).

### ۴-۳- روایت ابن عباس

این سند در کتاب دلائل الإمامة آمده است، و ناقل از او عکرمه است:

قال ابو جعفر الطبري في دلائل الامامة: حدثنا ابوالفضل محمد بن عبدالله بن المطلب الشيباني، قال: حدثنا ابوالعباس احمد بن محمد (بن احمد) بن سعيد الهمداني، قال: حدثنا احمد بن محمد بن عثمان بن سعيد الزيات، قال: حدثنا محمد بن الحسين القصباني، قال: حدثنا احمد بن محمد بن ابي نصر البزنطي، عن السكوني، عن اiban بن عثمان الاحمر، عن اiban بن اغلب الربعي، عن عكرمه عن ابن عباس (طبري، همان، ص ۱۰۹).

### ۳-۵- روایت عبدالله بن حسن بن حسن

این اسناد در کتابهای السقیقه و الفدک، بلاغات النساء، الاحتجاج علی أهل اللجاج، دلائل الإمامة، و شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید آمده است:

۱- قال ابوبکر احمد بن عبدالعزيز الجوهری: حدثنی احمد بن محمد بن یزید، عن عبدالله بن محمد بن سلیمان، عن ابیه، عن عبدالله بن الحسن بن الحسن (جوهری، همانجا، ابن ابی الحدید، همانجا).

۲- قال ابن طیفور فی بلاغات النساء قد حدث الحسن بن علوان، عن عطیه العوفی، انه سمع عبدالله بن الحسن یذکره، عن ابیه (ابن طیفور، همانجا).

۳- قال الطبرسی: روی عبدالله بن الحسن یاسناده عن آبائه (طبرسی، الاحتجاج علی اهل اللجاج، ج ۱، ص ۹۷).

۴- قال ابوجعفر الطبری فی دلائل الامامه: قال الصفوانی: حدثنی محمد بن محمد بن یزید مولی بنی هاشم، قال حدثنی عبدالله بن محمد بن سلیمان عن عبدالله بن الحسن بن الحسن، عن جماعه من اهله (طبری، همان، ص ۱۱۰).

### ۳-۶- روایت عایشه

روایتی که عایشه نقل کرده در کتب الشافی فی الإمامة و الطرائف فی معرفه الطوائف آمده که ناقل از او عروه بن زبیر است:

۱- قال السید المرتضی فی الشافی: اخبرنا ابو عبدالله محمد بن عمران المرزبانی: قال: حدثنی محمد بن احمد الكاتب قال: حدثنا احمد بن عبید بن ناصح النحوی، قال: حدثنی الزیادی، قال، حدثنا الشرقی بن القطامی، عن محمد بن اسحاق، قال: حدثنا صالح بن کیسان، عن عروه بن الزبیر، عن عائشه (سید مرتضی، الشافی فی الامامة، ج ۴، ص ۶۹-۷۰).

۲- قال السید ابن طاووس فی الطرائف: ذکر الشیخ اسعد بن سقروه (خ ل: سعید بن سقر، اسعد بن سفروه) فی کتاب الفائق عن الاربعین عن الشیخ ابی بکر احمد بن موسی بن مردودیه الاصفهانی فی کتاب المناقب، قال: اخبرنا اسحاق بن عبدالله بن ابراهیم، قال: حدثنا احمد بن

عبید بن ناصح النحوی: قال: حدثنی الزیادی محمد بن زیاد، قال: حدثنا شرقی بن قطامی، عن صالح بن کیسان، عن الزهری، عن عروه عن عائشه (ابن طاووس، الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف، ج ۱، ص ۲۶۳-۲۶۴).

### ۳-۷- روایت ابوهشام محمد

این سند در *دلائل الإمامة* آمده و ناقل از او پسرش هشام است:  
قال ابو جعفر فی دلائل الامه: قال الصفوانی: حدثنا عبدالله بن الضحاک: قال: حدثنا هشام بن محمد، عن ابیه (طبری، همان، ص ۱۱۰).

### ۳-۸- روایت عوانه

این سند نیز در *دلائل الإمامة* آمده، و ناقل از او هشام بن محمد است:  
قال ابو جعفر الطبری فی دلائل الامه: قال الصفوانی: حدثنا عبدالله بن الضحاک: قال: حدثنا هشام بن محمد، عن عوانه (همانجا).

### ۳-۹- روایت ابن عایشه

این سند در *الشافی و دلائل الإمامة* آمده، و ناقلان از او محمد بن قاسم یمانی و نیز صفوانی هستند:

۱- قال السید المرتضی فی الشافی قال المرزبانی: حدثنا ابوبکر احمد بن محمد المکی، قال: حدثنا ابوالعیناء محمد بن القاسم الیمانی، قال: حدثنا ابن عائشه (سید مرتضی، همانجا).

۲- قال ابو جعفر الطبری فی دلائل الامامه: قال الصفوانی: حدثنا ابن عائشه (طبری، همان، ص ۱۱۱).  
در جوامع متأخر حدیثی شیعه نیز علامه مجلسی اسناد و منابع این خطبه را در *بحار الأنوار* ذکر کرده است.<sup>۱</sup>

### ۴- خطبه عیادت

دومین خطبه حضرت زهرا سلام الله علیها، مانند نخستین خطبه آن بزرگوار، سرشار از بلاغت، فصاحت و حاکی از آگاهی آن حضرت بر مسائل و جریانهای فکری و

۱. نکد ج ۲۹، ص ۲۱۵-۲۲۰.

حاکم در مدینه النبی ﷺ است. خطبه‌ای که از پایداری به توحید و پیروی از طریقت نبوت سرچشمه می‌گیرد. مخاطبان این خطبه و زمان و مکان ایراد آن و نیز وضعیت روحی و جسمی حضرت با خطبه نخست متفاوت است. این خطبه در حضور جمعی از زنان مهاجر و انصار ایراد شد، در حالی که حضرتش در بستر بیماری در منزلش بود. این خطبه نیز توسط راویان مختلفی با اسناد گونه‌گون نقل شده است.

#### ۴-۱- راویان خطبه عیادت

خطبه‌ای که حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها در بستر بیماری برای مخاطبان خویش ایراد کردند، نیز مانند خطبه فدک، شامل راویان معصوم و غیرمعصوم زیر می‌شود:

حضرت علی علیه السلام، حضرت زین العابدین علیه السلام، فاطمه دختر امام حسین علیه السلام، ابن عباس و عطیه عوفی.

#### ۴-۲- اسناد خطبه عیادت

این خطبه با هشت سند نقل شده است که تفصیل آن‌ها بدین شرح است:

#### ۴-۲-۱- روایت امیرالمومنین علیه السلام

این روایت را شیخ صدوق در کتاب معانی الاخبار آورده است:

قال الصدوق فی معانی الاخبار: حدثنا بهذا الحديث ابوالحسن علی بن محمد بن الحسن المعروف با بن مقبرة القزوينی، قال: اخبرنا ابوعمیدالله جعفر بن محمد بن حسن بن جعفر بن حسن بن حسن بن علی بن ابی طالب علیه السلام، قال: حدثنی محمد بن علی الهاشمی، قال: حدثنا عیسی بن عبدالله بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب علیه السلام، قال: حدثنی ابی، عن ابیه، عن جده، عن علی بن ابی طالب علیه السلام (ابن بابویه (شیخ صدوق)، معانی الاخبار، ص ۳۵۵).

#### ۴-۲-۲- روایت امام زین العابدین علیه السلام

قال ابو جعفر محمد بن جریر الطبری فی دلائل الامامة: حدثنی ابولامفضل محمد بن عبدالله قال: حدثنا ابوالعباس احمد بن احمد بن سعید الهمدانی، قال حدثنی محمد بن المفضل بن

ابراهيم بن المفضل بن قيس الاشعري، قال: حدثنا علي بن حسان، عن عمه عبدالرحمن بن كثير عن ابي عبدالله جعفر بن محمد عليه السلام، عن ابيه، عن جده علي بن الحسين عليه السلام (طبري، همان، ص ۱۲۵).

#### ۴-۲-۳- روایت فاطمه بنت الحسین عليها السلام

تفصیل سند روایتی که به فاطمه دختر امام حسین عليه السلام می‌رسد در کتب السقیفه و الفدک، معانی الاخبار، دلائل الإمامة، و شرح نهج البلاغه بدین شرح است:

۱- قال احمد بن عبدالعزيز جوهری فی السقیفه و الفدک و ابن ابی الحديد فی شرحه علی نهج البلاغه: حدثنا محمد بن زکریا، قال: حدثنا محمد بن عبدالرحمن المهلبی، عن عبدالله بن حماد بن سلیمان، عن ابيه، عن عبدالله بن حسن بن حسین، عن امه فاطمه بنت الحسین عليها السلام (جوهری، همان، ص ۱۱۷؛ ابن ابی الحديد، همان، ج ۱۶، ص ۲۳۳).

۲- قال الصدوق فی معانی الاخبار حدثنا احمد بن الحسن القطان، قال: حدثنا عبدالرحمن بن محمد الحسینی، قال: حدثنا ابوالطیب محمد بن الحسین بن حمید الخمی، قال: حدثنا ابوعبدالله محمد بن زکریا، قال: حدثنا محمد بن عبدالرحمن المهلبی، قال: حدثنا عبدالله بن محمد بن سلیمان، عن ابيه، عن عبدالله بن الحسن عن امه فاطمه بنت الحسین عليها السلام (صدوق، همان، ص ۳۵۳).

۳- قال ابوجعفر الطبری فی دلائل الامامه حدثنی ابواسحاق ابراهیم بن مخلد بن جعفر الباقری، قال حدثنی ام الفضل خدیجه بنت ابی بکر محمد بن احمد بن ابی الثلج، قالت: حدثنا ابوعبدالله محمد بن احمد الصفوانی، قال: حدثنا ابواحمد عبدالعزیز بن یحیی الجلودی، قال: حدثنی محمد بن زکریا، قال: حدثنا محمد بن عبدالرحمن المهلبی، قال: حدثنا عبدالله بن محمد بن سلیمان المدائنی، قال حدثنی ابی، عن عبدالله بن الحسن، عن امه فاطمه بنت الحسین عليها السلام (طبري، همان، ص ۱۲۸).

#### ۴-۲-۴- روایت ابن عباس

سند این روایت در *مالی* شیخ طوسی بدین شرح آمده است:

قال الشيخ: قال اخبرنا الحفار، قال: حدثنا اسماعيل بن علي الدعبلی، قال: حدثنا احمد بن علي الخزاز - ببغداد بالكرخ بدار كعب - قال: حدثنا ابوسهل الدقاق، قال: حدثنا عبدالرزاق قال الدعبلی: حدثنا ابو يعقوب اسحاق بن ابراهيم الدبری - بصنعاء اليمن فی سنه ثلاث و ثمانين و مائین -

قال: حدثنا عبدالرزاق، قال: اخبرنا ناعم، عن الزهري، عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود، عن ابن عباس (طوسي، امالي، ص ۳۷۴).

#### ۴-۲-۵- روایت عطیه عوفی

این روایت که ناقل آن حسن بن علوان است در کتاب *بلاغات النساء* بدین سند مذکور است:

قال ابن طيفور في بلاغات النساء: حدثني هارون مسلم بن سعدان، عن الحسن بن علوان، عن عطية العوفی (ابن طيفور، همان، ص ۳۲).

#### ۵- شروح خطابه‌های حضرت زهرا سلام الله علیها

کتاب‌ها و پژوهش‌ها در موضوعات گوناگون و به زبان‌های مختلف<sup>۱</sup> درباره بزرگترین بانوی جهان حضرت صدیقه کبری فاطمه زهرا سلام الله علیها پیوسته رو به افزایش است. امری که حاکی از توجه عمومی به مقام و منزلت آن بانوی بهشتی دارد. یکی از این محورها خطبه‌های حضرت است. در بخش پیشین، اسناد این وقایع مهم معرفی و شناخته شد و در این قسمت، بعضی شروح این خطبه‌ها معرفی می‌گردد تا بیش از پیش پرده از اهمیت آن‌ها برداشته شود.

مرحوم آقا برزگ تهرانی، در الذریعه (ج ۷، ص ۲۰۵) ذیل عنوان خطبة اللمة<sup>۲</sup> می‌نویسد: «این همان خطبه حضرت زهرا علیها السلام است که شروح بسیاری بر آن نگاشته شده است و ما نام آن شروح را در حرف شین (با عنوان شرح خطبه) و یا با نام ویژه در جایگاه خود ذکر می‌کنیم».

وی نه کتاب در شرح خطبه فدکیه حضرت زهرا سلام الله علیها بدین ترتیب ذکر

۱. فارسی، عربی، اردو، انگلیسی، روسی و ... نکه مجله گلستان قرآن، کتابشناسی حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها، شماره ۸، مرداد ۱۳۸۰.

۲. اللمه یکی از اسامی خطبة حضرت زهرا علیها السلام است. واژه لمه در مقدمه خطبه حضرت آمده است «فاقبلت فی لمه من حفدتها...» لمه به معنای گروه است و خطبه، با این نام شناخته می‌شود.

می‌کند:<sup>۱</sup>

- ۱- شرح خطبه اللمه تألیف ابن عبدون بزاز
  - ۲- شرح خطبه اللمه (با نام ملکه اسلام) تألیف میرزا خلیل کمره‌ای<sup>۲</sup>
  - ۳- شرح خطبه اللمه تألیف شیخ فضل علی قزوینی
  - ۴- شرح خطبه اللمه (با نام الدرہ البیضا) تألیف سید محمدتقی قمی
  - ۵- شرح خطبه اللمه تألیف سید علی محمد تاج العلماء
  - ۶- شرح خطبه اللمه با نام کشف المحجّه تألیف سید عبدالله شبر
  - ۷- شرح خطبه اللمه تألیف مولی محمد نجف کرمانی
  - ۸- شرح خطبه اللمه (با نام اللمه البیضاء) تألیف میرزا محمدعلی انصاری قراچه داغی
  - ۹- شرح خطبه اللمه تألیف شیخ مولی هادی بنابی
- علاوه بر آنها، این کتابها را می‌توان یاد کرد:
- ۱۰- الزهراء علیها السلام و خطبه فدک؛ شرح الخطبة الفدکیة [محمد باقر مجلسی]<sup>۳</sup>
  - ۱۱- شرح الخطبة الكبرى للصدیقة الكبرى فاطمة الزهراء سلام الله علیها<sup>۴</sup>
  - ۱۲- حقیقت جاودان؛ شرح خطبه یگانه بانوی با عظمت اسلام فاطمه زهرا سلام الله علیها<sup>۵</sup>
  - ۱۳- بندگی راز آفرینش؛ شرح خطبه حضرت زهرا سلام الله علیها<sup>۶</sup>
  - ۱۴- خطبه آتشین حضرت در بستر شهادت<sup>۷</sup>

۱. نکه همان، ج ۱۳، ص ۲۲۴.

۲. این کتاب شامل شرح هر دو خطبه [فدکیه و عیادت] می‌باشد که پس از چند دهه، اخیراً توسط انتشارات کتابفروشی اسلامیة تهران چاپ مجدد شده است.

۳. علق علیه و اکمله: شریعتمداری، محمد تقی، المصحح: استاد ولی، حسین، تهران: گلستان کوثر، ۱۳۸۱ش.

۴. مجلسی، محمدباقر، اعداد: السید اسعد کاظم القاضی، قم: باقیات: ۱۴۳۳ق.

۵. ملیوبی، محمد باقر، تهران: کتابخانه صدر، ۱۳۵۰ش.

۶. تألیف سید عبدالحسین دستغیب شیرازی، قم: کتاب فروشی دآوری، ۱۳۹۸ق، ۴۰۰ص، جیبی.

۷. مکارم شیرازی، ناصر، مشهد: انجمن محبان الفاطمة، ۱۳۶۳ش.

- ۱۵- شرح خطبة الصديقة فاطمة الزهرا سلام الله عليها<sup>۱</sup>
- ۱۶- شرح خطبة الزهراء و اسبابها<sup>۲</sup>
- ۱۷- سوگنامه فدک؛ شرح خطبه حضرت زهرا سلام الله عليها<sup>۳</sup>
- ۱۸- متن کامل خطابه فدک<sup>۴</sup>
- ۱۹- شرح خطبه حضرت زهرا سلام الله عليها<sup>۵</sup>
- ۲۰- رخساره خورشید<sup>۶</sup>
- ۲۱- شرح خطبه فدک<sup>۷</sup>
- ۲۲- حماسه بزرگ؛ خطبه تاریخی حضرت فاطمه بعد از رحلت پیامبر ﷺ<sup>۸</sup>
- ۲۳- خطابه حضرت زهرا سلام الله عليها<sup>۹</sup>
- ۲۴- خروش معصومانه کوثر؛ ترجمه و شرح خطبه حضرت زهرا سلام الله عليها<sup>۱۰</sup>
- ۲۵- شرحی بر خطبه فدک حضرت زهرا سلام الله عليها<sup>۱۱</sup>
- ۲۶- متن سخنرانی آیت الله جمال الحق در تفسیر خطبه<sup>۱۲</sup>
- ۲۷- از کوچه باغ فدک (شرح منظوم خطبة فاطمه زهرا سلام الله عليها)<sup>۱۳</sup>
- ۲۸- بحثی کوتاه پیرامون خطبه فدک (برگرفته از درس های مجتبی تهرانی)<sup>۱۴</sup>

۱. آل شبیرخاقانی، محمد طاهر، تحقیق: خاقانی، محمد کاظم، قم: انوار الهدی، ۱۴۱۲ق، ۲۷۰ص، وزیری.
۲. قمیجا، شیخ نزه، بیروت: مؤسسة الوفاء، ۱۴۱۵ق، ۳۹۰ص، وزیری.
۳. نقوی، محمد تقی، ، تهران: الزهراء، ۱۳۷۲ش.
۴. مترجم: انصاری، محمدباقر، رجایی، حسین، قم: انتشارات الهادی، ۱۳۷۶ش.
۵. تألیف سید عزالدین حسینی زنجانی، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷ش، ۵۰۶ص، رقعی.
۶. تألیف خلجی، محمدتقی، قم: انتشارات میثم تمار، ۱۳۷۹ش، ۴۳۷ص، وزیری.
۷. شریعتمداری، محمد تقی، تهران: انتشارات منیر، ۱۳۷۹ش، ۹۴ص، رقعی.
۸. مکارم شیرازی، ناصر، شاعر: محمد اشعری، تهران: نشر فؤاد، ۱۳۸۴ش.
۹. سلطانی نسب، ابراهیم، تهران: نشر آرام دل، ۱۳۸۵ش.
۱۰. شریعتی، علی، قم: میثم تمار، ۱۳۸۷ش.
۱۱. صفایی حائری، علی، قم: لیلۃ القدر، ۱۳۸۸ش.
۱۲. تهران: فراندیش، ۱۳۸۸ش.
۱۳. رضایی دیورودی، سروده، چاپکسر: نوین پویا، ۱۳۸۹ش.
۱۴. تهران: موسسه فرهنگی پژوهشی مصابیح الهدی، ویراست ۳، ۱۳۹۱ش.

۲۹- شرحی بر خطبه حضرت زهرا سلام الله علیها<sup>۱</sup>

۳۰- صفای عیادت<sup>۲</sup>

### نتیجه‌گیری

با توجه به آن چه گذشت، روشن می‌شود که علمای شیعی در حفظ و انتقال تراث خویش، نهایت دقت و تلاش را به کار می‌گرفتند. خطابه‌های حضرت زهرا سلام الله علیها [فدکیه و عیادت] نیز به عنوان یکی از این میراث‌ها از این مهم مستثنی نیست. به عبارت دیگر با نگاهی از برون به خطابه‌هایی که حضرت زهرا سلام الله علیها پس از رحلت نبی اکرم ﷺ ایراد کردند، می‌توان دریافت که این خطبه‌ها از طریق راویان معصوم و غیرمعصوم نقل شده و از همان قرون نخستین مورد توجه علماء بوده و با اسناد گوناگون و معتبر در منابع شیعی و سنی ثبت شده است. همچنین آن چه اخیراً بیش از هر چیزی توجه علما و محققان را به خود معطوف کرده است، شرح‌نویسی بر خطبه‌های حضرت است تا با جلوه‌گری متانت و محتوای سخنان حضرت، اعتبار و صحت سند آنها نیز فزونی یابد.

۱. هاشمی، احمدرضا، تهران: سازمان تبلیغات جلوه نور اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۹۲ش.

۲. اثر حسین فریدونی، این کتاب که فقط شرح خطبه عیادت را در می‌گیرد، توسط انتشارات مکیال زیر چاپ است.

## منابع

- ابن أبی الحديد، عبد الحمید، شرح نهج البلاغة، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، چاپ اول، ۱۴۰۴ق.
- ابن بابویه قمی، محمد بن علی (شیخ صدوق)، معانی الأخبار، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، چاپ اول، ۱۴۰۳ق.
- ابن طاووس، علی بن موسی، الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف، تحقیق: علی عاشوری، قم: خیام، چاپ اول، ۱۴۰۰ق.
- ابن طیفور، احمد بن أبی طاهر، بلاغات النساء، قم: الشریف الرضی، چاپ اول، بی تا.
- تهرانی، شیخ آقا بزرگ، الدرر النبیة، بیروت: دار الأضواء، بی تا.
- جوهری بصری، احمد بن عبدالعزیز، السقیمة و الفدک، تحقیق: محمد هادی امینی، تهران: مکتبه نینوا، بی تا.
- حاتم شامی، جمال الدین یوسف، الدرالنظیم فی مناقب الأئمة اللهامیم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه ۱۴۲۰ق.
- حسنی یمنی، حسن بن بدرالدین محمد، أنوارالیقین فی إمامة امیرالمومنین (علیه السلام)، قم: نسخه خطی کتابخانه مرکز الإیحات العقائدية.
- صفایی، مریم، کتاب شناسی خطبه های حضرت فاطمه سلام الله علیها، مجله علوم اجتماعی با موضوع مباحث بانوان شیعه، شماره ۴، تابستان ۱۳۸۴ش.
- طبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، تحقیق: محمد باقر خراسان، مشهد: نشر مرتضی، چاپ اول، ۱۴۰۳ق.
- طبری آملی، محمد بن جریر بن رستم، دلائل الإمامة، تحقیق: قسم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة، قم: بعثت، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
- طوسی، محمد بن حسن، الأمالی، تحقیق: مؤسسة البعثة، قم: دار الثقافة للطباعة و النشر و التوزیع، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
- مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الاطهار، تحقیق: جمعی از محققان، بیروت: داراحیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.
- مجله گلستان قرآن، کتابشناسی حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها، شماره ۷۶، مرداد ۱۳۸۰ش.
- موسوی، مرتضی علی بن حسین، الشافی فی الإمامة، تهران: مؤسسة الصادق، ۱۴۱۰ق.